

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

**Кол жазма укугунда
УДК 494.3-3:413.1**

АКМАТОВА ТАҢСЫК АЙ АМАНИЛЛАЕВНА

**КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖӨНДӨМӨЛӨР
СИСТЕМАСЫ**

10.02.06 – түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2023

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т.Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

Орузбаева Бубийна Өмүрзаковна

филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2024-жылдын _____ 10:00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын _____ таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Ар бир этностун эл катарында калыптануусу жана андан ары өнүгүүсү анын тилинин мыйзам ченемдүү эволюциясы менен эриш-аркак өнүгүп, тилдик ареалдын жалпы алкагында өтөт. Ошол себептүү алтай доорунан берки тарыхый эволюциянын негизги этаптарын терең изилдөөдө Орто Азияны жердеген түрк урууларынын тилинин калыптануусу да орчундуу маселе. Географиялык жактан бир алкакта отурукташкан кыргыз жана өзбек элинин тилдери түрк тилдеринин мыйзам ченемдүү тарыхый өнүгүүсүндөгү тилдик фактыларды өз боюна сиңирип, айрым бир типологиялык өзгөчөлүктөргө да ээ болгон. Орхон-Енисей жазма системаларынан кийинки доорлордо түрдүү саясий жана миграциялык шарттарга дуушар болгон жалпы түрк элдеринин катарындагы кыргыз жана өзбек эли да өз графикасын жоготкон абалда болгон. Ошондуктан аталган элдердин тилдеринде айрым бир фактылар оозеки чыгармачылыкта гана сакталган. Түркологиянын пайдубалын түптөшкөн В.Томсен, В.В.Радлов, Е.С.Малов, А.Н.Кононов, М.Дмитриев, В.Э.Севортян, В.В.Решетов, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, К.Тыныстанов, Х.Карасаев, Б.Орузбаева, М.Мирзаев жана С.Усмонов сыяктуу окумуштуулар түрк элдеринин тилинин (анын ичинде кыргыз, өзбек тилдеринин да) формаларын такташты. Кыргыз тилинин жөндөмөлөр системасын, жөндөмө категориясын, анын тарыхын, жөндөмөлөрдүн семантикасын ар тараптуу изилдөөгө алган бир топ эмгектер жаралды. Алсак, К.Тыныстанов (1928), И.А.Батманов (1938), Х.Карасаев (1944) ж.б..

Орто Азиядагы кыргыз жана өзбек тилдеринин типологиялык жиктелүүсүндөгү социалдык-экономикалык шарттар, кыргыз тилинин жалпы түрк тилдеринин өнүгүүсүндөгү орду азыркы убакта кыргыз тил таануу илиминде гана эмес, жалпы түркологияда өзөктүү маселе. Өзбек тилинин мамлекеттик макам кабыл алуусу, графикалык формага, тактап айтканда, латын арибине өтүүсү да түрк тилдеринин өнүгүүсүндө жаңы доордун башталгандыгынан кабар берет. Мындай геоллингвистикалык факторлор эки элдин тилинин калыптануусундагы тарыхый тилдик абалдын, ареалдын болгондугун айгинелеп гана тим болбостон, аталган тилдердин өткөнүнө кайрылуу аркылуу кыргыз элинин ошону менен бир катарда өзбек элинин да көп кылымдык тарыхындагы көз жаздымда калтырылган кээ бир маселелердин илимий жактан чечилүүсүнө шарт түзөт.

Акыркы мезгилдерде салыштырма жана сыпаттама ыкмалары менен жүргүзүлгөн изилдөөлөр өзгөчө мааниге ээ болууда. Анткени тектеш тилдердеги окшоштуктар менен айырмачылыктарды илимий жактан аныктап-тактоо түркологияга бир топ жаңы маалыматтарды берери шексиз. Кыргыз тили менен өзбек тилинин байланышын, тагыраак айтканда жөндөмөлөр системасын, анын категория катары калыптанышын салыштырып изилдөө азыркы түркологиянын негизги маселелеринин бири.

Диссертациялык иштин **актуалдуулугун** биринчиден, аталган маселелер көрсөтүп турса, экинчиден, кыргыз лингвистикасында кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасы биринчи жолу иликтенип жаткандыгы менен да шартталат.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т.Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты – жөндөмөлөр системасынын грамматикалык категория катарында калыптанышында ареалдык фактордун (биздин учурда өзбек тили) тийгизген таасирин аныктоо менен кыргыз тилинин жалпы тилдик түзүлүшүндөгү негизги тутум болуп саналган жөндөмөлөр категориясынын лингвистикалык мыйзам катары өнүгүүсүн илимий жактан карап, тарыхый фактор катарында өзбек тилиндеги өзгөрүүлөр менен салыштыруу аркылуу айрым жөндөмө мүчөлөрүнүн байыркылыгын белгилөө. Ушул максаттарга жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер коюлду:**

жалпы тил илиминдеги жана түркологиядагы жөндөмө категориясынын иликтенишине сереп салуу;

кыргыз жана өзбек тил илиминдеги жөндөмөлөр системасына жана жөндөмө категориясына байланыштуу иликтөөлөргө талдоо жүргүзүү;

кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмө категориясынын табиятын изилдөө;

эки тилдеги жөндөмөлөрдүн грамматикалык маанилерин, жөндөлүш типтерин салыштыруу;

кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмө системасындагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды көрсөтүү;

эки тилдеги жөндөмө мүчөлөрүнүн тарыхына кайрылуу менен кыргыз тилиндеги айрым жөндөмө мүчөлөрүнүн байыркылыгына илимий далилдерди келтирүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Аталган тема кандидаттык диссертациянын деңгээлинде иликтөөгө алынып, кыргыз жана өзбек тилдеринин факты материалдарына таянуу менен жөндөмөлөр системасынын категория катарында мааниси аныкталды. Кыргыз тилинин байыркылыгы жана алтай доорунун айрым релеванттуу белгилерин сактап келгендиги кыргыз жана өзбек тилинин фактыларынын негизинде каралды. Ошондой эле диссертациялык иште кыргыз тилинин жөндөмөлөр системасын типологиялык жактан карап, бир географиялык чөлкөмдө өнүгүп келген өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасы менен салыштыруу биринчи ирет аткарылды.

Илимий иштин практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары жана жыйынтыктары **тектеш тилдерди изилдөөгө жана**

алардын тектештирме грамматикасын түзүүгө, кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн терең үйрөнүүгө өбөлгө түзөт. Жогорку окуу жайларында жана орто мектептерде сөз түркүмдөрүнүн, тактап айтканда тил илиминин лексикология, морфология, синтаксис, стилистика бөлүмдөрүнүн теориялык маселелерин, филология жана түркология адистигинде окуган студенттерге түркология, тилдердин тектештирме грамматикасы боюнча семинардык сабактарды өтүүдө, аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо изилдөөнүн материалдарын, теориялык жоболорун пайдаланса болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

- Кыргыз, өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын сандык жана сапаттык жактан, негизинен дал келүүсү бул тилдердин Орто Азияда жашаган түпкүлүктүү, тарыхый жактан өнөктөш болгон байыркы элдерден экендигинен кабар берет жана аталган тилдердин структуралык түзүлүшүнүн пайдубалы болуп саналат.

- Кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын грамматикалык категория катарында калыптануусу алтай тилдик уясынан башталат жана жалпы эле түрк тилдеринин өнүгүүсүндөгү өзөк система катарында кызмат кылат. Мындай илимий жобонун далили катарында өзбек тилиндеги тилдик фактылар да кабылданат.

- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр жалпы түрк тилдеринин анын ичинде Орто Азиядагы тарыхый этностордон болуп саналышкан кыргыз, өзбек элдеринин тилинин калыптануу эволюциясын чагылдырган тилдик мыйзам катарында кабылдануусу лингвистикалык зарылдык.

- Кыргыз тилинин түштүк-батыш говорлорундагы таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшүндөгү өзгөчөлүк (байыркы жөндөмөлөрдөгүдөй) анын байыркылыгын аныктоочу факторлордун бири.

- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый калыптануусун илимий жактан такталган фактылардын негизинде изилдөө азыркы геосаясаттын курч маселеси болуп саналат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иштеги салыштырылып жаткан тилдердеги айырмачылыктар менен жалпылыктардын аныкталышы, коргоого коюлган негизги жоболор, чыгарылган тыянактар изденүүчүнүн жекече салымы болуп эсептелинет. Ошондой эле кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасын салыштыруу менен гана чектелбестен, жөндөмө категориясынын аталган тилдердин структурасындагы ордун аныктоого аракеттер көрүлүп, коргоого теориялык негизги жоболордун коюлушу, чыгарылган бүтүмдөр диссертанттын кыргыз тил илимине кошкон салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Изилдөөдөн алынган корутундулар, жыйынтыктар, сунуштар илимий журналдарда,

жыйнактарда жарыяланып, республикалык жана эл аралык конференцияларда илимий баяндамалар жасалды. Диссертациялык иш кафедранын отурумунда жана кеңейтилген жыйынында талкууланып, коргоого сунуш кылынган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Чет өлкөлүк РИНЦ системасындагы индекстүү басылмалдарда – 2, Кыргызстандагы журналдарда – 4, КР ЖАК тарабынан расмий каттоодон өткөн жарчыларда – 4 макала жарыяланган. И.Арабаев атындагы КМУнун Мамлекеттик тил жана маданият институтунун студенттерине дарстар окулуп, семинарлар, тандоо курстары өтүлгөндүгүн айтсак болот.

Илимий иштин курамы. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, ар бир баптан чыгарылган тыянактардан жана корутунду бөлүмдөн, колдонулган адабияттардан жана тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү – 170 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, максат-милдеттери, илимий жаңылыгы, изилдөөнүн практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, иштин түзүлүшү жана көлөмү тууралуу маалыматтар берилди.

“Жөндөмө категориясынын жалпы тил илиминде жана түрк тилдеринде тарыхый калыптануусу” деп аталган биринчи бабында жалпы тил илиминдеги жана түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый жактан калыптануусуна, жөндөмөлөрдүн тилдик түзүлүштүн өнүгүүсүнө тийгизген таасирине, жөндөмөлөр системасынын изилденишине арналган иликтөөлөргө обзор жүргүзүлдү.

1.1. Жөндөмө категориясынын жалпы тил илиминде жана түрк тилдеринде иликтениши. Окумуштуулардын пикири боюнча, жөндөмөлөргө болгон кызыгуу антикалык доордо эле башталган. Аристотелдин “Поэтика” аттуу эмгегинде сүйлөм бөлүктөрүнүн бири катары жөндөмөлөрдү эсептейт. Аристотелдин жөндөмөлөр жөнүндөгү пикирин Александрия грамматисттери андан-ары улантышкан. Мындан сырткары б.з.ч. 5-кылымда жазылган Панининин грамматикасында да жөндөмөлөр тууралуу маалыматтар камтылган. Орус тил илиминде жөндөмө терминин киргизген, жөндөмө категориясын негиздеген окумуштуу М.В.Ломоносов болгон [Амирова,1975:76-91].

А.А.Барсов грамматиканын негизин жөндөмөлөр системасы түзө тургандыгын, жөндөмөлөр тил ээсинин ойлоо мүмкүнчүлүгүнө да тасирин тийгизет деген ойду айткан [Барсов,1988:152]. Ф.И.Буслаев жөндөмөлөр системасынын өнүгүүсүнөн тилдин тыбыштык жактан өнүгүүсүнүн тарыхый эволюциясын:«Разнообразное употребление творительного падежа составляет искони ведущееся достояние славянского языка» деп мүнөздөйт [Буслаев,1992:188].

А.Н.Кононов байыркы түрк тилиндеги жөндөмөлөр системасын кеңири талдап, алардын семантикалык парадигмасына токтолуп, 11 жөндөмөнүн катарын аныктаган [Кононов:1980,62]. Түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдүн санын окумуштуулар ар түрдүүчө (6, 8, 9) карап келишет. Ал эми Н.А.Баскаков ал тилдердеги жөндөмөлөрдү **6га** бөлүп, аларды уюштуруучу мүчөлөрүн да көрсөткөн. Ошондой эле түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдү байыркы жана кийинки жөндөмөлөр деп биринчисине Орхон-Энесай эстеликтериндеги жөндөмөлөрдү белгилесе, кийинки жөндөмөлөр деп түрк тилдериндеги азыркы жөндөмөлөрдү көрсөткөн [Баскаков,1981:12]. Ал эми ареалдык лингвистиканын көрүнүктүү өкүлдөрү Б.А.Серебренников менен Н.З.Гаджиева түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдү **10го** бөлүшкөн [Серебренников, Гаджиева,1986:77]. Н.К.Дмитриев түрк тилдеринин жөндөмөлөрүн **6га** бөлгөн жана атооч жөндөмөсүн аныкталбаган жөндөмө (неоределенный падеж) деп атап, орус, түрк тилдериндеги мисалдар менен чогуу берген [Дмитриев, 1962:156]. Казак окумуштуусу А.Есенкулов байыркы түрк жазма эстеликтериндеги жөндөмөлөрдү **7** деп, жетинчисин жардамчы жөндөмө (көмөктес септик) деп атайт [Есенкулов, 1976:119]. Бул бөлүмдө жалпы тил илиминдеги жана түркологиядагы жөндөмөлөргө байланыштуу иликтөөлөргө анализ жасалды.

1.2. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын негизги типологиялык өзгөчөлүк катарында изилдениши. Салыштырылып жаткан эки тилдеги жөндөмөлөргө арналган иликтөөлөр И.А.Батманов, К.Тыныстанов, Х.Карасаев, Б.Юнусалиев, К.Дыйканов, К.К.Сартбаев, С.Давлетов, С.Кудайбергенов, Б.Орузбаева, И.Абдувалиев, Т.Садыков, К.Зулпукаров, М.Мирзахидова, А.Гуломов, М.Дмитриев, А.Н.Кононов, В.В.Решетов, М.Мирзоев, Ш.Шоабдурахмонов, С.Усмонов ж.б. окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн.

Кыргыз грамматикасынын алгачкы түзүүчүсү С.Наамат уулу «sabatsъzdyq çoölsun» деген окуу китебинде жөндөмөлөр грамматикалык түшүнүк экендиги тууралуу алгачкы маалымат берген [Наамат,1929:4].

К.Тыныстанов кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын илимий теориялык негизин түзүп, негизги мыйзам-ченемдерин аныктаган. Ал мыйзамдар кийинки грамматикалык изилдөөлөр үчүн булак катарында кызмат кылып, кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасынын ички динамикасын тактаганга негиз болгон. Окумуштуу кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү 5ке бөлгөн. К.Тыныстановдон кийин И.А.Батманов кыргыз тилиндеги жөндөмөлөргө орусча аталыштарды берип, колдонулушун мисалдар менен көрсөткөн. Жөндөмөлөрдүн парадигмасын 7 жөндөмөдөн турат деген пикири кийин окумуштуулар тарабынан такталган[И. Батманов,1938:5]. Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү атайын иликтөөгө алган Х.Карасаев жалпы эле түркологиядагы жөндөмө категориясы боюнча иликтөөлөргө токтолуп, кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн семантикасын,

грамматикалык каражаттарын, алардын тектеш тилдер менен окшоштук, айырмачылыктарын терең талдаган [Карасаев,1944:10-11]. Б.М.Юнусалиев: «Кыргыз тилинин бардык говорлорунда, адабий тилдегидей, алты жөндөмө бар. Саны жагынан гана эмес, ал жөндөмөлөрдүн маанилери боюнча да кыргыз говорлорунун ортосунда айырма байкалбайт. Ошону менен катар жөндөмө мүчөлөрүнүн тыбыштык составы боюнча да бирдик өкүм сүрөт» дейт [Юнусалиев,2013:228]. Окумуштуу А.Турсунов кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү берген маанилерине карай грамматикалык жөндөмөлөр (атооч, илик, табыш) жана мейкиндик жөндөмөлөр (барыш, жатыш, чыгыш) деген эки топко бөлгөн [Кырг.тил.грам.:морф.,1964:160]. Ал эми С.А.Давлетов алардын башка сөздөр менен байланыштарга түшүү касиеттерине жараша тике жана кыйыр жөндөмөлөр деп эки топко бөлгөн [С.А.Давлетов,1980:64]. Окумуштуулар И.Абдувалиев, Т.Садыковдор жөндөмө категориясын: “Зат атоочту жана заттык маанидеги атооч сөздөрдү сүйлөм ичиндеги же сөз айкашындагы башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарган категория деп атайт” [И.Абдувалиев,Т.Садыков,1999:70]. Илимпоз М.Мирзахидова эки тилдеги шилтеме ат атоочтордун (ушалар-ошолор, анавилар- тигилер) жөндөлүшүндө чоң айырма бар экендигин, татаал жөндөлүштө кыргыз тилинде илик жөндөмүсүндө (-ын, -ин), барыш жөндөмөсүндө (-а), табыш жөндөмөсүндө (-н) жөндөмө мүчөлөрү өзгөрүүгө дуушар болсо, өзбек тилинде да илик (Қараткич-н), табыш (тушум -н) жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү түшүп калат деп белгилейт [Док. дис. 132-137]. Өзбек тилиндеги жөндөмөлөргө атоолорду берүү, жөндөмөлөр парадигмасын түзүү маселелери өзбек илимпозу А.Гуломов тарабынан 1941-жылы жарыкка чыккан “Узбек тилида келишиклар” деген эмгекте ишке ашкан [Гуломов,1941:5-6]. Андан кийин Ш.Шоабдурахмонов, С.Усмоновдор да иликтөөлөрдү жүргүзүп жөндөмөлөрдү тике (тўгри) жана кыйыр (воситали) деп экиге бөлгөн [Усмонов,1978:90]

Байыркы доордун грамматисттеринен башталган жөндөмөлөр тууралуу иликтөөлөр ХХ кылымда гана аныкталса, кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмө категориясы ХХ кылымдын экинчи жарымынан гана баштап изилденип, бул тилдердеги жөндөмөлөр жөнүндө теориялык жоболор иштелип чыккан.

Экинчи бап **“Изилдөөнүн методологиясы, методдору жана Орто Азияда тилдик ареалдын калыптануусу”** - деп аталып анда изилдөөнүн объектиси, предмети, методологиялык базасы, изилдөө методдору, Орто Азияда тилдик ареалдын калыптануусу тууралуу маалыматтар камтылды. Ошондой эле кыргыз тилинин байыркылыгын тастыктоочу лингвистикалык далил катарында жөндөмө категориясынын семантика-грамматикалык жактан туруктуулугу өзбек, алтай, уйгур, тува, шор жана ногой тилдерине салыштыруу багытында да талданды.

2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети, методологиясы, методдору.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз жана өзбек тилдериндеги ареалдык окшоштуктар, ал тилдердин ички мыйзамдарынын динамикасы (жөндөмөлөрдүн мисалында).

Изилдөөнүн предмети – кыргыз, өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасы, алардын семантикалык табияты.

Изилдөөнүн методологиялык базасы жана методдору. Алдыга коюлган максаттарга жетүү үчүн бир топ методдор колдонулду. Алсак, илимий-теориялык адабияттарды талдоо, тилдик фактыларды сыпаттоо, салыштырма-тарыхый, статистикалык жана типологиялык тектештирүү сыяктуу методдор пайдаланылды.

2.2. Орто Азияда тилдик ареалдын калыптануусу.

Окумуштуулар В.Томсен, В.В.Радлов, Е.С.Малов, А.Н.Кононов, М.Дмитриев, В.Э.Севортян, В.В.Решетов, К.К.Юдахин, К.Тыныстанов, Б.М.Юнусалиев, Б.Орузбаева, М.Мирзаев жана С.Усмонов сыяктуу окумуштуулар түрк элдеринин (кыргыз, өзбек тилдеринин да) тилдеринин формаларын такташты. С.М.Абрамзон кыргыздар менен өзбектердин ортосунда социалдык, активдүү тилдик байланыш болгондугун белгилейт [Абрамзон, 1990:46] Мындай тарыхый факт В.В.Бартольд тарабынан да бекемделет. [В.В.Бартольд,1990:463]. Башка түрк тилдерине салыштырмалуу өзбек тилинде иран тилинин таасири ачык байкаларын И.А.Батманов белгилейт да чагатай тилин өзбек тилине сиңип кеткен монгол тилинин элементтерин алып жүрүүчү фактор катарында карайт [И.А.Батманов,1966:22]. Жогоруда келтирилген окумуштуулардын изилдөөлөрүнө негизденип Орто Азияда лингвистикалык ареалдын пайда болуусуна кыргыз жана өзбек тилдери негиз болгонун айта алабыз.

2.2. Алтай доорундагы тилдик элементтер кыргыз жана өзбек тилдеринин тарыхый өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катарында. Кыргыз тилиндеги алтай доорунан берки тилдик элементтер тарыхчылар тарабынан так аныкталган. Себеби ал элементтер кыргыз элине жакын жайгашкан өзбек диалектилеринде да сакталган.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын сандык жана сапаттык жактан, дал келүүсү аталган тилдердин Орто Азия аймагындагы түпкүлүктүү жана тарыхый жактан өнөктөш болгон байыркы элдерден экендиги, кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр категориясынын мыйзам катарында калыптануусу алтай тилдик уясынан башталары, эки тилдеги жөндөмөлөр жалпы түрк тилдеринин тарыхый эволюциясын чагылдырган лингвистикалык мыйзам катарында каралары белгиленди.

Үчүнчү бап «**Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасы**» деп аталып, эки тилдеги жөндөмөлөр системасынын өнүгүү эволюциясы тарыхый салыштыруу ыкмасында талданып, эки тилдеги жөндөмөлөр парадигмасынын мезгил алкагында өзгөрүү мыйзамдары,

тарыхый өнүгүүсү белгиленди. Түрк тилдериндеги негизги элементтерди сактап келген өзөк тил катарында кыргыз тилиндеги морфемалардын типологиялык өнүгүүсү, өзбек тилинин грамматикалык көрсөткүчтөрү, окумуштуулардын илимий эмгектеринин негизинде иликтөөгө алынды.

Азыркы кыргыз адабий тилинде да, өзбек адабий тилинде да алты жөндөмө бар. Бул категория кыргыз тилинде «жөндөмө категориясы», өзбек тилинде «келишик категориясы» деген лингвистикалык аталыштарга ээ. Алардын парадигматикалык катары дал келсе деле аталыштарында бир кыйла айырмачылыктар бар:

Кыргыз тилинде:

1. Атооч жөндөмөсү =
2. Илик жөндөмөсү =
3. Табыш жөндөмөсү =
4. Барыш жөндөмөсү =
5. Жатыш жөндөмөсү =
6. Чыгыш жөндөмөсү =

Өзбек тилинде:

1. Бош келишик
2. Караткич келишиги
3. Тушум келишиги
4. Жуналиш келишиги
5. Урин-пайт келишиги
6. Чикиш келишиги

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасын окумуштуулар негизинен функционалдык планда эки айырмалуу топко бөлүштүрүшөт:

Мындан сырткары кыргыз жана өзбек окумуштуулары жөндөмөлөрдү берген маанилерине жараша **грамматикалык жана мейкиндик жөндөмөлөр** деп бөлүштүрүшкөн. Биз да иликтөөбүздү ушул өңүттө жүргүздүк.

3.1. Грамматикалык жөндөмөлөр (атооч, илик, табыш). Бул жөндөмөлөр сүйлөмдүн грамматикалык жактан туура курулушун камсыздап, сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бири менен туура айкалышып, бирдиктүү маанилик тутумга биригүүсүндө чоң роль ойнойт.

3.2. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги атооч жөндөмө (бош келишик) Кыргыз тилинде атооч жөндөмөсүнүн негизин көпчүлүк учурда, тилдин синхрондук абалында мааниге ээ боло алган лексемалар түзөт. Ошондуктан да атооч жөндөмөсүнүн грамматикалык формасы жөндөмө

категориясынын негизин түзүп, синтаксистик конструкциялардын курамында аныкталат. Себеби түрк тилдеринин структуралык белгиси катарында атооч жөндөмөсүнүн формасы флективдүү тилдерден кескин айырмаланат. Кыргыз тилинде атооч жөндөмөсүнүн формасы кошумча морфологиялык каражатсыз эле лексеманын деңгээлинде синтаксистик конструкциялардын борбору болуу менен, грамматикалык жактан көз карандысыздыгын сактап, **ким?**, **эмне?** деген сурама ат атоочтор менен аныкталып, семантикалык жактан мүнөздөлөт.

Өзбек тилинде атооч жөндөмөсү – **бош келишик** деп аталып, ким? (ким?) эмне? (нима?) деген суроолорго жооп берет да, семантикалык жактан кыргыз тилине окшош.

И.А.Батманов кыргыз тилиндеги атооч жөндөмөсүнүн морфологиялык жактан манифестацияланышына көңүл буруп, семантикасына жеткиликтүү түшүнө бербегендигиненби илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн формаларын да атооч жөндөмөсү катары караган[И.А.Батманов,1938:5]. Х.Карасаев өзүнө чейинки илимий адабияттардагы атооч жөндөмөсүнүн аталышы тууралуу ар кандай пикирлерди сынга алып, аны “негизги жөндөмө”-деп атаган. Бул илимий эмгегинде окумуштуу кыргыз тилиндеги эле эмес жалпы түрк тилдериндеги атооч жөндөмөсү тууралуу баш аламан пикирлерге чекит койгон. Ал эми К.Дыйканов бул жөндөмөнүн нөлдүк формасына басым жасап, атооч жөндөмөсүнүн семантикасы башка жөндөмөлөрдөн айырмалоочу, аныктоочу касиетке ээ экендигин белгилеген.

Атооч жөндөмөсүнүн тилдик табиятын С.Давлетов: “Атооч жөндөмө заттардын (көрүнүштөрдүн) аталышын билгизет. Зат атоочтор, заттык маанини туюндурууга жарамдуу болгон башка сөздөр (мисалы, жалпыланган заттык маанидеги ат атоочтор, жамдама сан атоочтор) сөздүктө дал ушул атооч жөндөмөсүндө берилип, негизги, же баштапкы жөндөмө деп аталат” деп көрсөткөн (С.Давлетов,1980:64).

Өзбек окумуштуусу С.Усмонов бул жөндөмөнү:“Бошка келишиклар бир сузни бошка сўзга тобелаш учун хизмат килса, бош келишик, аксинча, бошка сўзни бош келишикдаги отга тобелайди. Масалан, кесим вазифасидаги суз эгага – бош келишикдаги сўзга тобе бўлади. Шунинг учун бош келишик тўгри келишик (прямой падеж) дейилади”[А.Усмонов,1978:88]. Ал эми Ш.Шоабдурахманов:“Бу келишик ўзбек шеваларида хам адабий тилдаги каби да бирор келишик формасини олмаган бўлади: ьш, ьшь, ьшльр каби [Ш.Шоабдурахмонов, 1962:144].

Эки тилдеги атооч жөндөмөсүнүн окумуштуулар тарабынан лингвистикалык мүнөздөлүшү айырмачылыктарга караганда жалпылыкка көбүрөөк ээ болгондугун көрсөттү. Кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да **атооч** жөндөмөсү негизги жөндөмө катары башка жөндөмөлөр үчүн негиз болуп берет. Эки тилде тең атооч жөндөмөсү нөлдүк көрсөткүчкө ээ болуп, семантикалык табияты боюнча сүйлөмдүн субъектисин туюнтуп, көбүнчө

ээлик, айрым учурда баяндоочтук милдетти аткарып, семантикалык жактан бирдей мүмкүнчүлүккө ээ.

3.1.1. Кыргыз, өзбек тилдериндеги илик жөндөмө. Тике жөндөмөдөн айырмаланып кыргыз тилиндеги илик жөндөмөсү, ал эми өзбек тилиндеги қаратқич келишиги деп аталуучу жөндөмө өзүнүн грамматикалык жактан калыптануу формасы жана синтаксистик милдети боюнча бир кыйла татаал морфологиялык көрсөткүч болуп саналат.

Илик жөндөмөнүн мүчөсү Орхон-Энесай эстеликтеринде эки түрдүү берилген: үндүүлөр менен аяктаган сөздөрдө –нын//-ниң, үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдө –ын//-иң мүчөлөрү келген: каганың, ташың [Н.А.Кононов Грамматика..., 1980:149-б.]

И.А.Батманов илик жөндөмөсүнүн функционалдык жагын биринчи планга коюп, аны таандык жөдөмө (*надежом принадлежности*) деп атаган [И.А.Батманов ,1938:7]. Ал эми Х.Карасаев илик же таандык жөндөмө деп атап, анын түрк изафетин уюштуруу мүмкүнчүлүгүнө басым жасаган: “В некоторых тюркских языках отличают две конструкции изафета а) турецкий изафет по схеме определяющее существительное+имя с притяжательным аффиксом: “атанын китеби – книга отца; б) персидский изафет: определяемое имя+аффикс “и+определяющее имя – китаби падар – книга отца” Х.Карасаев,1944:24].

Өзбек тилинде да илик жөндөмөсү(қаратқич келишиги) заттын, предметтин кимдир бирөөгө тиешелүүлүгүн көрсөтүп, **-нын** аффикси менен уюшуларын С.Усмонов: “Бирор предметнинг шу келишикдаги отдан англашилган предметга карашли эканини, хослигини ифодалайди, мисалы, Туйгуннин дафтари” деп мүнөздөйт [А.Усмонов,1978:88].

Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү кыргыз тилинде көпчүлүк учурда сакталганы менен айрым учурларда сакталбай эле колдонулат. Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү сакталып айтылганда таандык кылуу маанилери ачык, так, анык туюндурулат: Алыкулдун ыры, акындын китеби ж.б. Өзбек тилинде да илик жөндөмөсү эки түрдүү колдонулат: белгилүү илик жөндөмөсү (белгили қаратқич келишиги), белгисиз илик жөндөмөсү (белгисиз қаратқич келишиги). Эгерде –нын мүчөсү түшүп калбай, реалдуу таандыкты билдирсе белгилүү илик жөндөмөсү (қаратқич келишиги) деп аталат. Мисалы: колхознинг боги (колхоздун багы). Ал эми илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылса белгисиз илик жөндөмөсү (қаратқич келишиги) деп аталат. Мисалы: колхоз боги.

Ушундай эле көрүнүштү И.Абдувалиев:“Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылганда таандык кылуу маанилеринде аныктык белгилер туюндурулбай калат да, абстракттуулук маани пайда болот: *комуз күүсү, тоо жели,*”-дейт да, бул жөндө мүчөсүнүн түшүрүлүп айтылуусу көбүнчө ыр саптарында кездешерин белгилейт [И.Абдувалиев. 2008:66]

Илик (қаратқич) жөндөмө мүчөсүнүн өзбек адабий тилинде туруктуулугу, ал эми говорлорунда ж-чылдарда, й-чылдарда ар башка колдонулары байкалды. Кээ бир ыр саптарында –н болуп да кыскарып кеткени да жолукту. Ошондой эле й-чыл говорлордо илик (қаратқич) жөндөмөсү табыш (тушум) жөндөмөсүнүн -ны,-ды,-ты аффикстери менен да жасалары иликтөөлөрдөн көрүндү: уларды уч оглы бар (алардын үч уулу бар). Ташкент говорунда да көпчүлүк учурда илик (қаратқич) жөндөмөсүнүн мүчөсү –нын үнсүздөр менен аяктаган негизге уланганда бир канча варианттарга ээ болсо, Карабулак, Хазорасп говорлорунда илик (қаратқич) жөндөмөсүнүн мүчөсү үндүүлөрдөн кийин жалганса -нынг,-нинг (қойлынынг, тепанинг) ал эми үнсүз негизгдерден кийин -ынг,-инг (атынг, дашынг) аффикстери менен да уюшуларын байкадык

Кыргыз тилинин ичкилик говорундагы илик жөндөмөсүнүн фонетикалык жактан жабдылышы, аталган говордо дале болсо созулма үндүүлөрдүн дифтонг катарында өкүм сүрүүсү менен да тыгыз байланышкан десек болот. Анткени кыргыз тилинин түндүк диалектисине салыштырмалуу түштүк-батыш диалектисинин ичкилик говорунда азыркы күнгө чейин созулма үндүүлөрдүн дифтонг түрүндө сакталышы, өзбек тилинин ж-үнсүзүн сөз башында активдүү пайдаланган говорлорунда (шеваларда) илик (қаратқич) жөндөмө мүчөсүнүн баштапкы *н* уяң үнсүзүнүн *д* тыбышына орун бошотуусу кылымдар бою бир тилдик ареалдын чегинде жанаша өнүгүүгө ээ кыргыз жана өзбек тилдеринин өнүгүүсүнүн тарыхый этабы боюнча лингвистикалык факты боло алат.

Байыркы эстеликтердеги 2-жактын таандык мүчөсү жалганып турган сөзгө илик жөндөмөсү уланганда –н үнсүзүнүн түшүп калышы (каганыңын) менен кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин говорлорунда жана ага жакын жашаган түштүк-чыгыш диалектисинин говорлорундагы 2-жактын таандык мүчөсүн алып турган сөздүн жөндөлүшүндө (апаңын) жалпылыктын бар экендиги дагы да иликтөөлөрдү талап кыларын байкадык.

Жогорудагы мисалдардан улам, кыргыз адабий тилинде да, өзбек адабий тилинде да илик жөндөмөсүнүн (қаратқич келишиги) мүчөсүндө өтө чоң айырмачылыктар жок болгону менен, өзбек тилинин говорлорундагы айырмачылыктар алардын географиялык абалына байланыштуу (кыргыздар менен чектеш жашаган говорлорундагы жөндөмө мүчөлөрүнүн бир нече варианттарда өзгөрүшү, жөндөлүш өзгөчөлүктөрү) экени көрүндү.

3.1.2. Кыргыз, өзбек тилдериндеги табыш жөндөмөсү (тушум келишиги). Кыргыз тилинде табыш жөндөмөсү кыймыл-аракет багытталган объектини көрсөтүп, кимди?, эмнени? деген суроолорго жооп берет. Орхон-Энесай эстеликтеринде табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү үч түрдүүчө жолугат: зат атоочтордон кийин –ыг,-и,-г: йышыг (жышты), үгүзиг (үгүздү, сууну), ат атоочтон кийин –ны,-ни: бу+ны,а+ны, таандык мүчө уланган сөздөрдөн кийин –ын,-ин,-н йегиним+ин (жээнимди), атым+ын (атымды), алпы+н

(алпын)[С.Сыдыков, К.Конкобаев, 2001:180]. Бул жөндөмөнүн байыркы -ыг,-иг мүчөлөрү азыркы түрк тилдеринде сакталган эмес. Ал эми -ы,-и формалары азыркы огуз тобундагы (түркмөн, азербайжан, гагауз, түрк) тилдерде колдонулса, -ны,-ни формасы кыпчак тобундагы (кыргыз, казак, каракалпак, татар, башкыр, өзбек, уйгур) тилдерде жана алтай, тува, хакас тилдеринде колдонулат.

Х.Карасаев: Илик же таандык жөндөмөдөн айырмаланып табыш жана башка жөндөмөлөр этиш менен башкарылган жөндөмөлөр болуп эсептелип, баяндоочту түз же кыйыр толуктап, таандык мүчөлүү сөздөргө уланган учурда акыркы үндүүсү түшүп каларын (аты+ы+ны=атын же бала+ныкы+ны= баланыкын) белгилейт [Карасаев,1944:28].

Өзбек адабий тилинде да табыш жөндөмөсү (тушум келишиги) –ны мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат. “Шу келишикдаги отдан англашилган предмет иш-харакатни ўзига олганлигини ифодалайди. Бу келишикдаги от предмет маъносини англатиб кимни?, нимани? сўраklarидан бирига жавоб бўлади: Лолани чақир (Лоланы чакыр)” [Усмонов, 1978: 91].

Кыргыз тилинде айрым учурларда бул жөндөмө мүчөсүнүн сүйлөмдөрдө болуусу талап кылынбай деле калат: Бир аздан кийин балык бышырып жейбиз.

Өзбек адабий тилинде да бул жөндөмөдөгү сөздөрдүн мүчөсү айрым учурларда сакталып, кээде сакталбай да айтылышына карай белгилүү табыш жөндөмөсү, белгисиз табыш жөндөмөсү деп аталат. Эгерде сүйлөмдө –ны мүчөсү толук сакталса, анда белгилүү табыш жөндөмөсү деп аталат: **Китобни** ол (Китепти ал). Ал эми -ны мүчөсү түшүрүлүп колдонулса белгисиз табыш жөндөмөсү деп аталат: Қизлар **пахта** тераетирлар (Кыздар пахта теришет) [Усмонов, 1978:92]

Бул жөндөмө мүчөсү кыргыз тилинин говорлорунда колдонулушу боюнча айырмачылыктарга ээ. Алсак, колуну, көзүнү ж.б.. Ушул айырмачылыктарды Б.М.Юнусалиев “Табыш жөндөмөдө адабий тилдеги –н мүчөсүнүн ордуна ичкилик говорлорунда –ны (-ну,-ни,-нү) колдонулат, б.а, бул арадагы айырма үнсүз–н мүчөсүнөн кийин үндүү тыбыштын пайда болушунда” деп түшүндүргөн [Юнусалиев,2013:231].

Өзбек тилинин й-чыл жана ж-чыл говорлордо эки башка колдонулат. Ж-чыл говорлордо табыш (тушум) жөндөмө ункудагы үндүүлөргө карай -ту,-тү,-ду,-дү болуп өзгөрсө, й-чыл говорлордо табыш (тушум) жөндөмөсү –ны, -ды, -ты мүчөлөрү менен да уюшулары изилдөөлөрдө көрүндү. Мис., Андижан говорунда сен башъинъ тартасан//ад.т.сен бошингни тортасан; Ташк. гов. балланъ чакър//ад.т. болаларни чакир ж.б. [Шоабдурахмонов,1978:145].

Кыргыз тилиндеги **табыш** жөндөмөсү ичкилик говорунда адабий тилден айырмаланып, -ын,-үн,-ин,-ны,-ну,-нү,-ни түрүндө колдонулат. Мисалы, Уккусу келет Малика, баласынын үнүнү (Барпы).

Жыйынтыктап айтканда кыргыз тилиндеги табыш жөндөмө менен өзбек тилиндеги тушум келишигинин диалект, говорлордогу өзгөчөлүктөрүн эске албаганда адабий тилдеги туюнткан семантикасы дээрлик окшош. Сүйлөмдө аткарган кызматы да бирдей. Кыймыл аракет багытталган объектинин түрдүү абалдарын көрсөтөт. Ошентсе да эки тилдин бир ареалдык алкактагы говорлорунда бул жөндөмө мүчөсүнүн таандык мүчөлүү сөздөн кийин колдонулушу, айрыкча 2-жактын таандык мүчөсүн алган сөздөргө жалганган учурлары Орхон-Энесай эстеликтериндеги жөндөлүшкө окшоштугу кыргыз тилинин жөндөмө мүчөсүнүн байыркылыгынан кабар берет.

3.2. Мейкиндик жөндөмөлөрү (барыш, жатыш, чыгыш).

Мейкиндик жөндөмөлөрү кыймыл-аракеттин чыккан, башталган ордун, багытын билдирет. Булардын ичинен чыгыш, барыш жөндөмөсү кыймыл-аракеттин башталуу жана бүтүү чегин билдирсе, жатыш жөндөмөсү болсо кыймыл-аракетти эмес, туруктуу абалды билдирет.

3.2.1. Кыргыз, өзбек тилиндериндеги барыш (жүналиш) жөндөмөсү

Барыш жөндөмөсү кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирет. Айрым түркологиялык адабияттарда бул жөндөмө кыймыл-аракеттин багытын же бүтүү чегин, убактысын билдиргендиктен “барыш-багыт” деп да аталып жүрөт [Н.П.Дыренкова, 1962:58-59]. Бул туурасында Х.Карасаевдин пикири төмөнкүчө: “В основной тюркологической литературе он выступает под именем дательного падежа. В позднейших же тюркологических работах он выступает под именем дательного-направительного падежа” [Х.Карасаев, 1944:35]

Орхон-Енисей эстеликтеринде барыш (барыш-багыт) жөндөмөсүнүн мүчөсү төмөнкүдөй формаларда болгон: **-га/-ка,ге/ке** мүчөлөрүнүн ичинен аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө жөндөмөнүн **-ка// -ке , (к,-к+а// -е)** формалары мүнөздүү болсо, жумшак варианттары енисей эстеликтеринде **-га+ру, -ге+ру** деген формада татаал мүчөнүн курамында жолугат. Ошондой эле эстеликтерде бул жөндөмөнүн мүчөлөрү төмөнкүдөй варианттарда кезигет: биринчи жактын таандык мүчөсү уланган сөздөрдүн жөндөлүшүндө **м+ка// -м+ке; -м+га// -м+ге** формасында болгон: **оглым+ка(уулума), элим+ке(элиме; биринчи, экинчи жактын таандык мүчөлөрү уланган сөздөрдө -м+а, -м+е жана -йа** формасында да колдонулган [А.Кононов, 1980:235].

Жогорудагы мүчөлөрдүн ичинен **-гару, -герү** мүчөлөрүн окумуштуулар эки мүчөдөн турарын: **-га** барыш жөндөмөнүкү, **-ру** багыт жөндөмөнүкү экенин белгилешип, байыркы **-га,-ка** мүчөлөрү азыркы кыргыз, казак, алтай, өзбек, татар ж.б. тилдеринде колдонулса, **-а,-е** мүчөсү азербайжан, түркмен, түрк тилдеринде колдонуларын белгилешкен. Ал эми **-гару,-герү** мүчөлөрүн кыргыз тилинде айрым тактоочтордун курамында гана сакталып калганын белгилешет: **илгери, жогору, тышкары, ичкери**, [КТГ. Морф., 1964:188]

Өзбек тилинде да бул жөндөмө (жўналиш келишиги) –га мүчөсү менен уюшулат. С.Усмонов: Шу келишикдаги отдан англашилган предметнинг иш-харакат йўналтирилган ўрин, вақт, сабаб эканлигини ёки иш-харакатнинг бажарилишида восита эканлигини ифодалайди дейт. Бул мүчө негиздин аягында **к** каткалаң болсо –**ка**, **к** жумшак болсо –**қа** формасында, айрым фольклордо, кээ бир говорлордо, эски адабий тилде –**а** түрүндө кездешерин айтат: бетима айтмаганда, ичида айтар” [С.Усмонов, 1978:93].

Кыргыз тилинин түштүк диалектисинин ичкилик говорунда бул жөндөмөнүн колдонулушу адабий тилдегиден бир канча айырмаланат. Алсак, 3-жактын таандык мүчөсүнөн кийин *колуга, жаныга* ж.б. Бул жөндөмө (жўналиш келишиги) өзбек говорлорунда да адабий тилиндеги колдонулушунан айырмаланарын, *ж-чыл* говорлордо жумшак үнсүздөрдөн кийин –га, сувга (сууга) -гэ, егингэ (эгинге), каткалаң үнсүздөрдөн кийин қа, атқа (атка)-кэ, ишкэ (ишке) деп колдонулары иликтөөлөрдөн көрүндү.

Өзбек тилинде да кыргыз тилиндегидей эле таандык уландылар уланып турган сөздөрдүн барыш жөндөмөсүндө (жўналиш келишигида) жөндөлүшү ар башка. I жана II жактагы таандык мүчөлөр жалганган сөздөрдүн уңгусунда жоон үндүү болсо –а, ал эми ичке үндүү болсо–э мүчөлөрү жалганат. Мисалы: атама, ишимэ. III жактын таандык мүчөлөрүнөн кийин да жогорудагыдай болот. Мисалы, баласына, энесинэ. Ж-чыл говорлордо жактама ат атоочтордун жөндөлүшү да айырмачылыктарга ээ. Алсак, маган//меган, саган//сеган, оган//шоган.” [Ш. Шоабдурахмонов, 1978:147]

Й-чыл говорлордо да барыш жөндөмөсүнүн (жўналиш келишигинин) мүчөсү айрым говорлордо -гэ, -кэ болсо, айрымдарында –а, -э, -на, -нэ. Мисалы, Ташкент говорунда куш дэрийэ бўйьга кўньпть//ад.т. куш даре бўйига кўнибди. Ал эми Хоразм, Хива-Ургенч говорлорунда –га (**курвакага**), -йэ (**тэнгэйэ**) ж.б. Наманган говорунда -кэ, тагъм бър қыйн ышкэ йүбэрэмьз дедь// ад.т. тагам бир қийин ишга юборамиз деди. Барыш жөндөмөсү (жўналиш келишиги) Карабулак говорунда I жана II жактын таандык мүчөлөрүнөн кийин Хоразм говорундагыдай –а жана–э түрүндө жалганат: атыма//отимга, атынга// отинга. Ошондой эле Самарканд, Бухара, Кашкадарыя жана Жиззак говорлорунда барыш (жўналиш) жана жатыш (ўрин-пайт) жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү алмашылып колдонула берет: озьнгэ йоқ элэмгэ йоқ// ад.т. ўзингда йўқ, оламда йўқ. Бул говорлордо жатыш (ўрин-пайт) жөндөмөсүн колдонгонго караганда барыш (жўналиш) жөндөмөсүн колдонуу маанилүүрөөк. Кээде Жиззак говорунда табыш (тушум) жөндөмөсүнүн ордуна да барыш (жўналиш) жөндөмөсүн колдонгон учурлар да кезигет: пэсэжиргэ кутып турьпсызмь // ад.т. пассажирни кутиб турибсизми?.

Жогоруда салыштыруулардан байкалгандай кыргыз тилинде да өзбек тилинде да барыш (жўналиш) жөндөмөсү говорлордо бир топ айырмачылыктарга ээ экендиги, өзбек тилинде барыш (жўналиш)

жөндөмөсүндөгү сөз айрым учурларда табыш жөндөмөсүнүн ордуна да колдонулганы салыштыруулардан көрүндү.

Бул жөндөмө мүчөсү да өзбек тилинин кыргыздар менен жанаша жашаган говорлорунда бир канча варианттарга ээ болушу, чагатай тилиндеги эстеликтерде да кыргыз тилиндегидей эле колдонулушу кыргыз тилиндеги бул жөндөмөнүн мүчөсүнүн байыркылыгынан кабар берет.

3.2.2. Кыргыз, өзбек тилдериндеги жатыш жөндөмөсү (үрин-пайт келишиги)

Кыргыз тилинде жатыш жөндөмөсү кыймыл-аракеттин аткарылыш ордун, мезгилин, качан болгондугун, белгинин, сапаттын, буюмдун кимде, эмнеде экендигин билдирип, -да мүчөсү аркылуу жасалган. Эстеликтерде бул жөндөмө мүчөсү йир+де//йир+те (жерде), анта (анда) жана кыймыл-аракеттин багытын белгилөө үчүн да колдонулган: Күл-Тегин кон йылкайети йегирминке угды (КТч.53)-Күл Тегин кой жылында жыйырма жетисинде өлдү. Кээде, жатыш жөндөмөдө жазылган сөздөр чыгыш жөндөмөнүн маанисин билдирсе, жатыш жөндөмөнүн чыгыш барыш жөндөмөсү менен алмашып келүүлөрү арбын жолугат. [С.Сыдыков, К.Конкобаев, 1993:181]

Окумуштуу Х.Карасаев бул жөндөмө тууралуу мындай деген: “В киргизском языке этот падеж называется “жатыш жөндөмө”, что условно значит: падеж состояния пребывания на чем-нибудь, в чемнибудь, в комнибудь, на комнибудь. В связи с тем, что рассматриваемый падеж употребляется для обозначения как места, так и времени, некоторыми тюркологами он именуется местно-временным падежом” [Х.Карасаев,1944:39-б]

Өзбек адабий тилинде да жатыш жөндөмөсү -да мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат да, бул жөндөмөдөгү сөз заттан башка бир предмет үчүн болгон кыймыл-аракеттин ордун, убактысын билдирет. “Шу келишикдаги отдан англашилган предметнинг иш-харакат учун ё башка бир предмет учун бўлган ўрин, вақт эканлигини, еки иш-харакатнинг бажарилишида восита эканлигини ифодалайди. Бу келишик -да аффикси билан шаклланади: мис. мактабда [С.Усмонов, 1978:93].

Кыргыз тилинин говорлорунда жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү да барыш, табыш жөндөмө мүчөлөрү сыяктуу эле өзгөчөлүккө ээ. Түштүк-батыш диалектисинин говорлорунда 3-жактын мүчөсү уланганда мүчөнүн баштапкы абалы кандай болсо дал ошондой абалда өзгөрүүсүз калат. Мисалы, *бала-сында, кол-у-да*. Орхон-Энесай эстеликтеринде да таандык мүчөлүү сөздөрдө жатыш жөндөмөсүнүн алдында -н мүчөсү жок абалы (төрүдө) кезигет. Демек байыркы эстеликтердеги жөндөмөлөрдү, жөндөмө мүчөлөрүнүн сүйлөмдө колдонулуш өзгөчөлүктөрүн кыргыз тилинин говорлорунда колдонулушу менен бир катарда изилдөө зарылдыгы бар.

Өзбек тилинин Ташкент, Фергана говорлорунда -дә, бәләдә, -тә эттә, Хорезм, Хозарсап, Хива, Ургенч говорлоунда -да, сувда, -дә ичиндә, -та

йуртта. Самарканд, Бухара говорлорунда барыш (жўналиш) жана жатыш (ўрин- пайт келишиги) жөндөмөлөрүнүн мүчөсү бирдей колдонула берет да, сүйлөмдө маанилик өзгөрүү болбойт. Ушундай эле көрүнүш Кашкадарыя, Карши говорлорунда да кездешет. Кээде бул жөндөмө мүчөсү үндүүлөрдөн кийин -йа формасында жалганат да жатыш жөндөмөсүнүн маанисин берип калат. Көрүнүп тургандай бул говорлордо көбүнчө жатыш (ўрин-пайт) жөндөмөнүн мүчөсүнүн одуна барыш (жўналиш) жөндөмөсү колдонулат. Ушундай омонимиялык өзгөрүү кыргыз тилинин ичкилик говорунда да айрым учурларда болору төмөнкү мисалдардан көрүнүп турат: Сизге карап барбай турабыз.

Кыргыздар менен чектеш аймакта жашаган өзбек говорлорунда бул жөндөмө мүчөсүнүн варианттарга ээ болуусу да кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөсүнүн байыркылыгын көрсөтүп турат.

3.1.3. Кыргыз, өзбек тилдериндеги чыгыш жөндөмөсү (чиқиш келишиги). Кыргыз тилинде бул жөндөмө кыймыл-аракет башталган нерсени, орунду билдирет. Орхон-Енисей эстеликтеринде бул жөндөмө мүчөсү көп кездешпейт же көбүнчө жатыш жөндөмөсүнүн маанисинде жолугат да -дан,-ден, -тан,-тен мүчөлөрү өтө сейрек учурайт. Ал эми -а//-е мүчөлөрү менен жасалган учурлар Енисей, Талас эстеликтеринде көп кездешет. Чыгыш жөндөмөсүнүн -дан//-ден, -дын//-дин мүчөлөрү аягы үндүү, же үнсүз менен бүткөн уңгудан кийин (л,р,н тыбыштары менен бүткөн сөздөрдү кошпогондо) келүүсү да жолугат. Окумуштуу С.Сыдыков: “Чыгыш жөндөмөнүн -дан// -тан мүчөлөрү деле кездешкендиктен, жөндөмөнүн акырындагы “н” тыбышы түшүп айтылуусу, балким, ошол мезгилде мүнөздүү болушу, же жазууну чегүүдө кетирилген техникалык ката да болушу ыктымал”- дейт [С.Сыдыков, К.Конкобаев,1993:181].

Х.Карасаев: “При склонение имен с аффиксом III лица или имён на “-ныкы” в исходном падеже между притяжательным и падежным аффиксом вводится согласный “н” например: Ата+сы+дан=атасындан= атасынан – от его отца благодаря ассимилятивным и фузионным процессам сочетание н+дан=нан: вместо “атасындан” говорят “атасынан”, в место “баланыкындан” говорят “баланыкынан” и т.п.” дейт [Х.Карасаев: 1944, 40].

Өзбек тилинде да бул жөндөмөнү кыргыз тилиндегидей эле –дан мүчөсү уюштуруп, кыймыл-аракеттин келип чыгыш убакыт, себептерин билдирет:“Шу келишикдаги отдан англашилган предмет иш-харакатнинг бошланиш, келиб чиқиш, ажралиш ўрин, манбаи, вакти, сабаби эканлигини еки иш-харакатнинг бажарилишида восита эканлигини ифодалайди. Шу вақт бирдан булбул шодлигидан сайраб юборди” деп, бул жөндөмө мүчөсү айрым адабияттарда –дин мүчөсүнүн жардамы менен да уюшуларын айтат. “Эски адабий тилда бу аффикс -дин шаклида ҳам ишлатилган: Кишиким илму фандин бохабардур, халойикка бақадру мўътабардир. (Фуркат)” [Усмонов С, 1978:94].

Ичкилик говорлорунда -дан мүчөсү толук сакталат. Алсак, Күйүттөн Барпы куураган, Күйгөнүдөн ырдаган. Ушундай эле тилдик өзгөчөлүк Жерге-Талдык (оозудан чыккан сөз) жана Мургабдык кыргыздардын (изиден тааныдым), ошондой эле Өзбекстандын Жиззак районунда жашаган кыргыздардын да (атасыдан алган) кебинде жолугат. Мындан сырткары ушул эле чөлкөмдөрдүн өкүлдөрүнүн кебинде бул мүчө таандык мүчөлүү сөзгө уланганда (элинен издеп тапканым, моюнуңан жайдарим) байыркы эстеликтердеги формасына окшош болушу (Элинен, уулуман,) бул жөндөмө мүчөнүн диалектилик өзгөчөлүгүнөн эмес, тарыхыйлуулугунан кабар бергенсыйт. Мындан сырткары кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде –дан мүчөсү аз, көп, ашык, кэм деген сөздөрдөн мурда келген сөздөргө жалганбай да колдонула берет. Айылда жүз (жүздөн) ашык түтүн жашайт (Чн-Ал.). Аксыгаче үч күн көп жол жүрүп барчу элек (Чткл). Ушундай эле өзгөчөлүк өзбек тилинин Самарканд говорунда да жолугат.

Өзбек тилинин говорлорунда чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү үнсүз жана жоон үндүүлөрдөн соң: -дан, тавдан, карзыдан. Каткалаң үнсүздөрдөн кийин: -тан, аттан. Ичке үндүү жана жумшак үнсүздөрдөн кийин: -дэн, төбэдэн, мэркөздэн.ж.б. Ал эми й-чыл говорлордо уңгудагы үндүү жана үнсүздөргө карап, бир канча фонетикалык варианттарга ээ болот: Ташкент говорунда: -дэн//тэн, йердэн, дэрэхтэн. Наманган говорунда: -дэн//тэн, көпруктэн, эсмэндэн. Фергана говорунда: -дан//дэн, -тан//дан, колдан, чөйдэн. Карши говорунда: -дан//тан//нан, баладан, каламнан.

Орто кылымдардагы түрк жазма эстеликтериндегидей –нын, -дын мүчөлөрүнүн чыгыш жөндөмөсүнүн ордуна колдонулушу кыргыз, өзбек тилдеринин говорлорунда, айрыкча бир ареалдык алкакта жашаган говорлордо кездешиши тилдик карым-катыштын тыгыздыгынан болгон деп белгилесек болот.

3.4. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасындагы фонетикалык омонимия. Окумуштуулар кыргыз тилиндеги айрым бир жөндөмөлөр системасындагы дал келүүчүлүк синтаксистик конструкцияларды жасоо мезгилинде жөндөмөлөрдүн “орун бошотуусу”, атооч жөндөмөсү башка жөндөмөлөрдүн милдетин аткаруусу көбүн эсе топонимияда сакталгандыгын да белгилешет.

Ал эми кыргыз тилиндеги илик жана атооч жөндөмөлөрүнүн фонетикалык жактан бири-бирине дал келүүсү кыргыз тилиндеги таандык байланышында турган сөз айкаштарында гана байкалса, өзбек тилиндеги атооч (бош), илик (караткич) жана табыш (тушум) жөндөмөлөрүнүн фонетикалык жактан дал келүүсү айкын көрүнөт.

Өзбек тилинин Карши говорунда жөндөмөлөр сандык жактан кыскаруу менен бирге жөндөмө категориясындагы жалпы эле түрк тилдеринин өнүгүүсүндө байкалган фонетикалык омонимияга көбүрөөк дуушар болгондугу менен айырмаланат. Себеби өзбек тилинин аталган говорунда

жөндөмө категориясы 4 гана жөндөмө менен чагылдырылат. Мындай сандык жактан кыскаруу кыргыз тилинде байкалбайт. Демек кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясын толук калыптанган тилдик категория катарында белгилөөгө болот

3.5. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги грамматикалык жөндөмөлөрдөгү айырмачылык жана окшоштуктар. Жалпы түркологияда түрк изафети катарында таанылган татаал конструкцияларды уюштурууда көпчүлүк учурда илик жөндөмөсүнүн грамматикалык мааниси контексттен болгон көз карандылыгы менен аныкталат.

Табыш жөндөмөсү көбүнчө илик жөндөмөсү менен дал келүүсү өзбек тилинде ачык манифестацияланат. Мисалы, Фергана диалектисинде *пъчакъ сѡпъ*. Ал эми өзбек адабий тилинде - *пичокнинг* *сопи*. Й-чыл говорлордо, Ташкент говорунда илик жөндөмөсү менен табыш жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрү дал келген учурлар бар. Мисалы, *съзнъ өзъйъзгд мунасъп*// өзбек адабий тилинде – *сизнинг узингизга муносиб*;

Кыргыздар менен бир ареалдык алкакта болгон өзбек диалектилеринде азыркы мезгилге чейин кеңири жолугуучу тилдик фактылар түрк тилдериндеги, Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги жөндөмөлөр системасындагы парадигманын азыркы мезгилге чейинки тарыхый калыптануусунун мыйзам ченемдүү этабын көрсөтө алат деп түшүнөбүз.

Ошондой эле кыргыз тилинде деле илик жана мейкиндик жөндөмөлөрүнүн ортосунда формалдык жактан дал келүүчүлүк азыркы күнгө чейин өкүм сүрөт.

Жалпы эле түрк тилдериндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн түшүп калуусун автономдуу факты катарында гана кабыл албастан, бардык эле түрк тилдериндеги тарыхый процесстин чагылуусу катарында кабылдап, алардын ортосундагы фонетикалык омонимияны бардык тилдик системалардагы мыйзам ченемдүүлүк деп белгилөөгө болот.

3.6. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги мейкиндик маанисиндеги жөндөмөлөрдүн калыптануусундагы айрым өзгөчөлүктөр. Жалпы түрк тилдеринин тарыхый жактан калыптануусу жана мезгил агымындагы жиктелүүсү ар дайым тилдик түзүлүштөгү өзгөрүүлөр менен коштолуп тургандыгы белгилүү көрүнүш болуп саналат. Мындай тарыхый жактан болгон жылышуулар кыргыз жана өзбек тилдериндеги лексикалык жактан болгон айрмачылыктарга гана эмес, грамматикалык жактан болгон айрым бир өзгөчөлүктөргө да шарт түзөгөн десек жаңылышпайбыз.

Салыштырылып жаткан кыргыз, өзбек тилдериндеги мейкиндик маанисинде колдонулган **жатыш** жана **чыгыш** жөндөмөлөрү формалык жактан өзгөрүүгө учураганы менен грамматикалык жактан олуттуу өзгөчөлүктөргө дуушар болгон эмес.

Кыргыз жана өзбек тилдеринин жөндөмөлөр системасынын негизги мыйзам ченемдери анын парадигмасы менен аныкталып, тилдик түзүлүштүн тарыхый шарты болот.

КОРУТУНДУ

Азыркы кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхы байыркы жөндөмөлөр менен байланыштуу караларын изилдөөлөр көрсөттү. Эки тилдин жөндөмөлөр системасын салыштырып изилдөө менен төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1) Кыргыз, өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын сандык жана сапаттык жактан дал келүүсү: эки тилде тең 6 жөндөмөнүн болушу, аларды уюштуруучу мүчөлөрдүн семантикасынын окшоштугу бул тилдердин Орто Азияда жашаган түпкүлүктүү, тарыхый жактан өнөктөш болгон байыркы элдерден экендигинен кабар берип турат.

2) Кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын грамматикалык категория катарында калыптануусу алтай тилдик уясынан башталып, жалпы эле түрк тилдеринин өнүгүүсүндөгү өзөк система катарында кызмат кыларын өзбек тилиндеги тилдик фактылар менен салыштыруудан көрдүк.

3) Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр жалпы түрк тилдеринин анын ичинде Орто Азиядагы тарыхый этностордон болуп саналышкан кыргыз, өзбек элдеринин тилинин калыптануу эволюциясын чагылдырган тилдик мыйзам катарында кабылдануусу лингвистикалык зарылдык экендиги белгиленди.

4) Кыргыз тилинин түштүк-батыш жана түштүк-чыгыш говорлорунда таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшүнүн (апаңын) байыркы эстеликтердеги таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшүндөй (каганыңын) болушу анын байыркылыгын аныктоочу факторлордун бири катары саналат.

5) Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый калыптануусун илимий жактан такталган фактылардын негизинде изилдөө азыркы геосаясаттын курч маселеси болуп саналат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө теориялык жыйынтыктар менен бирге кыргыз, өзбек тилдеринин өнүгүүсүндөгү айырмачылыктарды, эки тилди бир тутумга бириктирген негизги карым-катышты аныктоого мүмкүнчүлүк туулду. Төмөнкүдөй орчундуу маселелерди: жалпы тил илиминде тилдин структуралык жактан калыптануусунда жөндөмөлөр концепциясы туруктуу бойдон кала бере тургандыгы; түркологияда жөндөмөлөр системасы тилдик түзүлүштүн негизги категориясы катарында байыркы доорлордон тартып эле тилчи-илимпоздордун көңүлүн буруп келгендиги; эки тилдеги жөндөмөлөр системасынын тарыхы жалпы түрк элдеринин тарыхый жактан өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катарында кызмат кылары; бирдей географиялык алкакта таркалуу менен бир катарда башка тилдер жана элдер менен болгон экономикалык-маданий алаканын таасиринен пайда болгон айрым бир

элементтер социалдык жактан өнүгүүнүн натыйжасы болуп эсептелинерин; эки тилдеги жөндөмөлөр системасын салыштыруудан бул категория ар бир тилдин фундаменталдык негизин түзүп, анын грамматикалык жактан өнүгүүсүн аныктай тургандыгын белгиледик.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Акматова Т.А. Кыргыз, казак тилдеринде барыш жөндөмөсүнүн берилиши[Текст] / Т.А.Акматова // “Талант – элдин рухий куту”. Ил.-прак.конф.мат. Б. 2004
2. Акматова Т.А. Кыргыз, өзбек тилдериндеги илик жөндөмөсү [Текст] / Т.А.Акматова // И.Арабаев ат. КМУнун “Жарчысы”.-2017,-346-349-б.
3. Акматова Т.А. Родительный падеж как качество показателя исторического развития кыргызского и узбекского языков. [Текст] / Т.А.Акматова // Наука, образование, общество: тенденции и перспективы развития. Сборник материалов VI Международной научно-практической конференции. Том 2 Чебоксары 2017.11-14-б.
4. Акматова Т.А. Сходство и различие именительного падежа в кыргызском и узбекском языках[Текст] / Т.А.Акматова // Наука, образование, общество: тенденции и перспективы развития. Сборник материалов VI Международной научно-практической конференции. Том 2 Чебоксары 2017.14-18-б.
5. Акматова Т.А. Кыргыз, өзбек тилдериндеги табыш жөндөмөсү[Текст] / Т.А.Акматова // И.Арабаев ат. КМУнун жарчысы 2019
6. Акматова Т.А. Жөндөмөлөр системасынын жалпы тил илиминде иликтениши [Текст] / Т.А.Акматова // И.Арабаев ат. КМУнун жарчысы Атайын чыгарылыш.-2020.27-29-б.
7. Акматова Т.А. Жөндөмө категориясынын түрк тилдеринде изилдениши [Текст] / Т.А.Акматова // И.Арабаев ат. КМУнун жарчысы -2021.15-17-б
8. Акматова Т.А. Жөндөмө категориясынын кыргыз тил илиминде изилдениши [Текст] / Т.А.Акматова // И.Арабаев ат. КМУнун жарчысы 2022
9. Акматова Т.А. Кыргыз, өзбек тилдериндеги барыш (жуналиш) жөндөмөсү. [Текст] / Т.А.Акматова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана -2023,№7
10. Т.А.Акматова Орто Азияда тилдик ареалдын калыптануусу. [Текст] / Т.А.Акматова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана - 2023,№7

Акматова Таңсык ай Аманиллаевнанын 10.02.06-түрк тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Кыргыз, өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасы” темасындагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: кыргыз тили, өзбек тили, жөндөмөлөр, жөндөмө категориясы, келишиктар, говорлор, шевалар, адабий тил, Орхон-Енисей эстеликтери, түркология, тил илими, жөндөлүш, жөндөлүш типтери.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз жана өзбек тилдериндеги ареалдык окшоштуктар, ал тилдердин ички мыйзамдарынын динамикасы (жөндөмөлөрдүн мисалында)

Изилдөөнүн предмети – кыргыз, өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасы, алардын семантикалык табияты.

Изилдөөнүн максаты – жөндөмөлөр системасынын грамматикалык категория катарында калыптанышында ареалдык фактордун (биздин учурда өзбек тили) тийгизген таасирин аныктоо менен кыргыз тилинин жалпы тилдик түзүлүшүндөгү негизги тутум болуп саналган жөндөмө категориясынын лингвистикалык мыйзам катары өнүгүүсүн илимий жактан тактап, тарыхый фактор катарында өзбек тилиндеги өзгөрүүлөргө салыштыруу аркылуу айрым жөндөмө мүчөлөрүнүн байыркылыгын белгилөө.

Изилдөөнүн методдору. Алдыга коюлган максатты орундатуу, диссертациянын теориялык жоболорун илимий жактан аныктоо үчүн салыштырма-тарыхый, статистикалык жана типологиялык тектештирүү методдору пайдаланылды.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы аталган теманын кандидаттык диссертациянын деңгээлинде изилдөөгө алынышы жана кыргыз тилин типологиялык жана структуралык жактан терең окуп үйрөнүүдө кыргыз жана өзбек тилдеринин факты материалдарына таянуу менен жөндөмөлөр системасынын категория катарында маанисинин аныкталышы. Буга чейин иликтенбей келген өзөктүү маселелердин бири болгон кыргыз тилинин Орто Азия аймагындагы байыркылыгы, алтай доорунун айрым релеванттуу белгилерин сактап келгендиги кыргыз, өзбек тилдеринин фактыларынын негизинде анализге алынышы, кыргыз тилинин жөндөмөлөр системасынын типологиялык жактан каралышын өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасы менен салыштыруу биринчи ирет аткарылды.

Иштин колдонуу чөйрөсү. Диссертациялык иштин материалдарын окуу процессинде, мектептерде кыргыз тилинин морфология бөлүмүн өтүүдө, ЖОЖдордо түркология, тилдердин тектештирме грамматикасын өтүүдө, филологиялык окуу куралдарын даярдоодо, ошондой эле окуу китептерин, окуу программаларын иштеп чыгууда колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Акматовой Тансык Аманиллаевны на тему «Система падежей в кыргызском и узбекском языках» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06 – тюркские языки

Ключевые слова: кыргызский язык, узбекский язык, падежи, категория падежа, келишиктар, говоры, шевы, литературный язык, Орхон-Енисейские памятники, тюркология, языкознание, склонение, типы склонений.

Объект исследования – ареальные схожести в кыргызском и узбекском языках, динамика внутренних закономерностей указанных языков (на примере падежей).

Предмет исследования – система падежей в кыргызском и узбекском языках, их семантическая природа.

Цель исследования – определение влияния ареального фактора (в нашем случае узбекского языка) на формирование системы падежей как грамматической категории, тем самым, научно обосновать развитие как лингвистическая закономерность категории падежа, основной составляющей в общем языковом строении кыргызского языка, указать древность некоторых падежных окончаний при сопоставлении с изменениями в узбекском языке как исторического фактора.

Методы исследования. Для выполнения поставленных целей, научного обоснования теоретических положений диссертации были использованы сравнительно-исторический, статистический и типологический методы.

Научная новизна полученных результатов. Исследование на уровне кандидатской диссертации указанной темы, при глубоком изучении в типологическом и структурном отношениях кыргызского языка, опираясь на фактических материалах кыргызского и узбекского языков определено значение как категории системы падежей. Впервые была изучена одна из важнейших проблем кыргызского языка, не исследованная по сей день, древность кыргызского языка на территории Средней Азии, сохранивший некоторые релевантные черты алтайского периода были проанализированы на основе лингвистических фактов кыргызского и узбекского языков, рассмотрена система падежей кыргызского языка с типологического аспекта в сопоставлении системой падежей узбекского языка.

Среда применения работы. Материалы диссертационной работы можно использовать в учебном процессе, при изучении раздела морфологии кыргызского языка в школах, в вузах при обучении тюркологии, сопоставительной грамматике языков, при подготовке филологических учебных пособий, также учебников, в разработке учебных программ.